

Responsibility from the Perspective of Maulana and Adler

Samira Oghani¹ | Ali Mohammad Moazzeni*² | Hadi Keramati³

1. Ph.D Student of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: samira_oghani@yahoo.com
2. Corresponding Author, Professor of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: moazzeni@ut.ac.ir
3. Associate Professor of Educational Pysychology, Kharazmi University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: dr.hadikeramati@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 17 January 2024

Received in revised form:
01 June 2024

Accepted: 02 June 2024

Keywords:

Molana,
Adler,
Masnavi Manavi,
Responsibility,
Psychology.

ABSTRACT

Responsibility in the sense of acknowledging one's role in experiences plays an important role in the way humans deal with themselves and society. Responsibility is an issue related to all areas of life, and from the point of view of research, it is an interdisciplinary issue that is also investigated in various areas, including religious, mystical, literary and social sciences, despite the fact that it is related to the field of psychology. In this article, the issue of responsibility has been investigated from two psychological and literary-mystical perspectives. From the psychological viewpoint, responsibility has been investigated using Alfred Adler's school of thought and from the literary-mystical point of view, Rumi's school of thought has been taken into consideration. Maulana and Adler consider humans to be responsible in dealing with problems and both of them are against thinking that humans are victims. Both Rumi and Adler ideology seek for the root of problems within the human being and see the external problems as a reflection of the human being. As they believe, in order to solve the external problems, the internal issues should be resolved, first. Adler does not consider the feeling of unhappiness to be dependent on external factors and social conditions, but considers it an internal factor, and Rumi believes that all external factors act according to God's will and divine providence, in accordance with a person's internal merits, and the person himself is responsible for their performance.

Cite this article: Oghani, S., Moazzeni, A. M., Keramati, H. (2024). Responsibility from the Perspective of Maulana and Adler. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (3), 1-22.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2024.10156.1227>

Extended Abstract

Introduction:

In today's world, interdisciplinary studies, including the comparative ones in Persian literature and psychology, are predominant research topics that can be utilized to gain a deeper understanding of issues related to humans and their personal and social life, as well as to achieve broader results and a clearer understanding of issues. Because the feeling in the works of Persian literature provides the platform to be adapted to the achievements of psychology in a more practical and compatible way with the human spirit. In alignment with the interdisciplinary research of Persian literature and psychology, responsibility is one of the issues that can be examined in these two fields, which is of great importance in the individual and social life of a person.

The issue of responsibility is the concept of acknowledging the impact of man in his life choices and, furthermore, his non-passivity towards the available options which can be examined from the two perspectives of Rumi from the perspective of religion, mysticism, and literature and from the perspective of Adler from the aspect of psychology.

Materials and Methods:

The current study is classified as a fundamental-theoretical research that has been carried out via integrating an analytical-adaptive method, in which the raised topics have been analyzed separately from the viewpoint of Rumi and Adler. In this research, library studies have been utilized and their results have been discussed.

Results and Discussion:

Responsibility in Rumi's thought means accepting mistakes and paying attention to the effect of being away from the right and not following divine laws in the emergence of problems. Maulana also emphasizes the freedom of man with respect to the selection of his actions. Rumi directs human attention towards the internal changes instead of trying to change the external conditions. The issue of responsibility in Adler's view is also related to the concept of human freedom in his choices and not being a victim. Besides, he considers human effort towards internal change instead of trying to change external conditions to be essential. On the other hand, responsibility is related to the issue of human agency. In a position where man does not have authority, responsibility will have no meaning. Man's free will is an inseparable component of his responsibility. Due to Maulana's viewpoint, a person will not feel regretful in the matters that are under the control of predestination, however, the feeling of regret occurs when a person is able to take responsibility for something while he has avoided it, and this is the difference between the things that a person is free or forced. This feeling of regret and shame in humans is a criterion for distinguishing these two situations from each other.

Like Rumi, Adler emphasizes the issue of human agency in the field of choices he makes in his life. Adler believes that although man is not free in all matters of his life and does not always

have the right to make his own choice, he is always free to choose the best way out of the existing conditions. This way, man is always responsible for being determined about his choices, and this issue reveals the significance of the role of human choices in the flow of life. Therefore, Rumi and Adler have a balanced and far from absolute viewpoint on the issue of determinism and free will in the area of the necessity of human responsibility, which Adlerians tend to call; style of Adler's view on the subject of determinism and human free will or moderate determinism. In the Shia hadiths, predestination and absolute free will have been denied. More precisely, the issue of predestination and free will, which is one of the essentials of human responsibility, has been raised as a matter between predestination and free will, which does not remove responsibility from man. As it has been narrated by Imam Sadiq: Neither predestination nor assignment is correct, but it is a command between these two things which matters. The narrator declares; I said, what is the command between two things? He said, it is as if you see a man committing a sin and you forbid him, He does not accept it and you leave him and he commits that sin. Therefore, since he did not accept from you and you abandoned him, it should not be told that you ordered him to sin (Koleyni, 1369, Vol. 1: 224).

The issue of responsibility is so critical that by looking at the verses of the Qur'an, it is possible to find cases of the necessity of human responsibility. In the Holy Qur'an, the concept of responsibility can be observed in several verses, including: "The good things that come to you are from God, and the bad things that come to you are from you. And "We sent you as a messenger to the people, and God's testimony about this is sufficient" (Nisa', 79).

Man is responsible to avoid his ego in order to be safe from evil. Also, in verses 87 and 88 of Surah Anbiya, Yunes the Profit (PBUH) calls out that; "I was one of the wrongdoers" when he is in trouble. "Remember," as he said when he went out from among his people in an angry way, and imagined that we had no power over him until he was caught in the darkness of the sea and the belly of a fish in the dark night. That darkness cried out that there is no god but your unique nature. You are pure (from partners and all faults and impurities) and I was one of the oppressors who oppressed my soul (87). So, we answered his prayer and saved him from the whirlpool of grief, and we save the believers in the same way" (88).

Conclusion:

Rumi and Adler consider humans to be responsible in dealing with problems, and both are against the idea of humans being victims. Both Rumi and Adler look for the roots of problems within man and believe that external problems originate from within man. Another common feature of the concept of responsibility from the perspective of Rumi in the spiritual example and Adler's perspective is that responsibility is considered as a duty throughout life. In this article, the issue of responsibility has been examined from the perspective of Rumi in Masnavi. Masnavi, in the field of Persian literature and from Adler's point of view in the field of psychology, has hoped that the dialectical relationship between the two disciplines of Persian literature and psychology and the influence of these two fields of study on each other are able to achieve a deeper and more efficient understanding of the important issue of responsibility. That will be effective in improving human life by creating awareness about the impact of choices and accepting their responsibility.

مسئولیت پذیری از دیدگاه مولانا و آدلر

سمیرا اوقانی^۱ | علی محمد مؤذنی^{۲*} | هادی کرامتی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

samira_oghani@yahoo.com

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

moazzeni@ut.ac.ir

۳. دانشیار گروه روانشناسی تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. رایانامه:

dr.hadikeramati@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

مسئولیت پذیری به معنای پذیرش نقش خود در تجربیات، نقش مهمی در نوع برخورد انسان با خود و جامعه دارد. مسئولیت پذیری موضوعی مرتبط با تمامی حوزه های زندگی است و از نظر پژوهشی موضوعی بین رشته ای است که با وجود این که اغلب به نظر می رسد، موضوع مسئولیت پذیری مربوط به حوزه روانشناسی است این موضوع در حوزه های مختلف از جمله علوم دینی، عرفانی، ادبی و اجتماعی نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله موضوع مسئولیت پذیری از دو دیدگاه روانشناسی و ادبی-عرفانی مورد پژوهش قرار گرفته است. در این پژوهش، مسئولیت پذیری از دیدگاه روانشناسی در مکتب آلفرد آدلر و از دیدگاه ادبی-عرفانی در مکتب مولانا بررسی شده است. مولانا و آدلر انسان را در برخورد با مشکلات دارای مسئولیت می دانند و هر دو مخالف تفکر قربانی بودن انسان هستند. مولانا و آدلر هر دو ریشه مشکلات را در درون انسان جستجو می کنند و مشکلات بیرونی را بازتابی از درون انسان می بینند و بر این باور هستند که انسان برای حل مشکلات بیرونی خویش ابتدا باید به حل مشکلات درونی خود بپردازد. آدلر احساس ناخشنودی را وابسته به عوامل بیرونی و شرایط اجتماعی نمی داند، بلکه آن را عاملی درونی می داند و مولانا بر این باور است که همه عوامل بیرونی به خواست خداوند و مشیت الهی، مطابق با شایستگی های درونی فرد عمل می کنند و خود انسان در برابر عملکرد آنها مسئول است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۳

واژه های کلیدی:

مولانا،

آدلر،

مثنوی معنوی،

مسئولیت پذیری،

روانشناسی.

استناد: اوقانی، سمیرا؛ مؤذنی، علی محمد؛ کرامتی، هادی (۱۴۰۳). مسئولیت پذیری از دیدگاه مولانا و آدلر. پژوهشنامه متون ادبی دوره

عراقی، ۵ (۳)، ۱-۲۲.

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2024.10156.1227>

۱. پیشگفتار

مسئولیت‌پذیری یک انتخاب آگاهانه و بدون اجبار در تعیین رفتار خود و چگونگی رفتار با دیگران در مناسبات اجتماعی است. به گفته فروید، مناسبات اجتماعی به مثابه تمدن به وجود نیامد؛ مگر زمانی که انسان از لذت خود برای تحقق منفعت جمعی صرف نظر کرد؛ بنابراین با مفروض دانستن این امر، یکی از مؤلفه‌هایی که سبب به وجود آمدن مناسبات اجتماعی شد، مسئولیت‌پذیری در قبال انتخاب است. با این وجود گفته شده است روندهای درمانی با تأکید بر کنترل نفس و رفتار مسئولانه که هر دو برگرفته از آدلر هستند، می‌توانند به عنوان بخشی از واکنش علیه فروید و روان‌کاوی او که بر فقدان اراده آزاد انسان تأکید دارد در نظر گرفته شوند^۱ (روزسنافسکی؛ ۱۹۷۴: ۶۵). مسئولیت‌پذیری به مثابه مؤلفه‌ای حائز اهمیت در انجام مناسک شریعت اسلام و طریقت عارفانی چون مولانا شناخته شده است. از سویی دیگر از میان روان‌شناسان نیز آلفرد آدلر^۳ یکی از افرادی است که به لزوم و محدوده مسئولیت‌پذیری توجه کرده است.

آلفرد آدلر پزشک عمومی و روان‌پزشک در وین اتریش بود. او در سال ۱۸۷۰ در حاشیه شهر وین متولد شد. آلفرد آدلر، بنیان‌گذار روان‌شناسی فردی است. به عقیده برخی صاحب‌نظران، آدلر ابتدا پیرو روان‌کاوی فروید بوده است، اما سپس با عقاید او مخالفت ورزیده است (هافمن؛ ۱۹۹۴، ۵۱). آدلر مفاهیمی از جمله مسئولیت‌پذیری، علاقه اجتماعی و ویژگی‌های منش را مطرح کرد و هر کدام را در حوزه روان‌شناسی فردی مورد بررسی قرار داد. روان‌شناسی آدلری (روان‌شناسی فردنگر) که توسط آلفرد آدلر بنا گذاشته شد انسان را به گونه‌ای کل‌نگر، موجودی خلاق، مسئول و در حال شدن می‌بیند (علیزاده، ۱۳۸۳: ۳۶).

با وجود تفاوت زمانی، مکانی و فرهنگی که میان زندگی مولانا و آدلر وجود دارد در بعضی آراء آنها از جمله در موضوع مسئولیت‌پذیری، تشابهات و اشتراکاتی وجود دارد که درخور توجه است. وجه اشتراک این دو نظریه را می‌توان در انسان-محوری به جای شرایط-محوری دانست. مولانا و آدلر هر دو در شرایط گوناگون، توجه انسان را به درون خود او جلب می‌کنند و او را تشویق به تغییر درونی می‌کنند و انسان را از انفعال، فراقنی، مقصر دانستن دیگران و تلاش برای تغییرات بیرونی

۱. ترجمه از نگارنده مقاله است.

2. Rozsnafszky
3. Alfred Adler
4. Hoffman

بازمی‌دارند. در این پژوهش، سعی شده است با بیان اشتراکات آراء مولانا و آدلر، اهمیت مسئولیت‌پذیری برجسته شود و توجه انسان به تغییر درون خویش معطوف شود. همچنین، کوشیده شده است که تأثیر به‌کاربردن آراء مولانا در حوزه‌های روان‌شناسی مشخص شود.

این مقاله جزء پژوهش‌های بنیادی-نظری طبقه‌بندی می‌شود که به روش تحلیلی-تطبیقی انجام شده است و در آن هر کدام از مباحث مطرح‌شده به‌طور جداگانه از دیدگاه مولانا و آدلر، بررسی و تحلیل شده است. در این تحقیق از مطالعات کتابخانه‌ای با ابزار فیش استفاده شده است و به طبقه‌بندی و بهره‌برداری از آنها پرداخته شده است.

۱-۱. تعریف موضوع

مولانا شاعر و عارف قرن هفتم هجری با دستیابی به مراتب کمال روحی در رابطه با بسیاری از جنبه‌های روحی و شخصیتی انسان به شناختی عمیق دست یافته است به گونه‌ای که در دوره‌های مختلف، آثار مولانا به‌عنوان منبعی برای خداشناسی، خودشناسی و جهان‌شناسی مورد مطالعه قرار گرفته است. آلفرد آدلر پزشک و روان‌درمانگر قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی، پایه‌گذار روان‌شناسی فردی^۱ است که مفاهیم تازه‌ای را در حوزه زندگی فردی بشر عرضه داشته است. یکی از موضوعاتی که به‌طور مشترک در آثار مولانا و بحث‌های روان‌شناسی آدلر مورد بررسی قرار گرفته است موضوع مسئولیت‌پذیری است. در نگاه مولانا ریشه مشکلات انسان، در درون اوست. انسان با پذیرفتن مسئولیت رنج‌هایش باید درون خویش را از نفس که دشمن اوست پیراسته سازد تا مشکلات او در بیرون نیز محو گردند و با شرایطی مطلوب مواجه شود. مولانا جنگ با دشمنان بیرونی را تا زمانی که دشمن درونی از بین نرفته باشد مؤثر نمی‌داند؛ از این رو بار مسئولیت را بر دوش خود فرد می‌نهد. از نظر آدلر، انسان باید هر لحظه مسئولیت انتخاب‌های خویش را بپذیرد و بهترین راه ممکن را انتخاب کند؛ زیرا وجود محدودیت‌ها، لزوم پذیرش مسئولیت در انتخاب درست را از انسان سلب نمی‌کند.

وجه اشتراک مفهوم مسئولیت‌پذیری در این دو حوزه این است که مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یک وظیفه قلمداد گردیده و انسان به جای فرافکنی و مقصر دانستن دیگران به مسئولیت‌پذیری دعوت شده است. در این پژوهش سعی شده است تا با بهره‌گیری از روش‌های تطبیقی و ارتباط دیالکتیک و برهم‌کنش ادبیات و روان‌شناسی، موضوع مسئولیت‌پذیری در دو حوزه متفاوت، یکی در حوزه ادبیات

و دیگری در حوزه روان‌شناسی مورد بررسی قرار گیرد تا با دستیابی به شباهت آراء مولانا و آدلر بتوان میان دو حوزه ادبیات فارسی و روان‌شناسی پلی ساخت در جهت دستیابی به مفاهیم کاربردی‌تر برای بهبود کیفیت زندگی انسان.

۲-۱. پرسش‌های پژوهش

– با توجه به آموزه‌های روان‌درمانی و مکتب روان‌شناسی، دیدگاه آدلر درباره مسئولیت‌پذیری چیست؟

– با توجه به آموزه‌های شریعت اسلام و سنت عرفانی، دیدگاه مولانا درباره مسئولیت‌پذیری چیست؟

۳-۱. فرضیه‌های پژوهش

– به نظر می‌رسد که آدلر با توجه به مفهوم خودِ خلاق و خودتعیین‌گری در آموزه‌های روان‌درمانی‌اش، انسان را به دلیل مختاربودن در انتخاب‌هایش، در برابر دیگری و خویش مسئول بداند.

– به نظر می‌رسد که مولانا با توجه به مفهوم نفس در شریعت اسلام و سنت عرفانی، انسان را به دلیل مختاربودن در انتخاب‌هایش، در برابر جامعه و خود مسئولیت‌پذیر قلمداد نماید؟

۱-۴. پیشینه پژوهش

در گذشته تحقیقاتی درباره موضوعات مشابه در آراء مولانا و آدلر انجام شده است:

۱- مقاله‌ای با عنوان «نقد روان‌کاوانه شخصیت در داستان پادشاه جهود و وزیر مثنوی معنوی بر اساس نظریه آلفرد آدلر»، همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، دوره ۸، ۱۳۹۴، تألیف محبوبه مباشری و سعیده حسین‌زاده اصفهانی.

در این مقاله تحقیقی درباره بررسی موضوع علاقه اجتماعی آدلر در مثنوی معنوی مولانا انجام شده است که داستان پادشاه جهود در مثنوی معنوی مولانا را از دیدگاه آدلر، تحلیل کرده است و آن را منطبق با نظریه عقده حقارت آدلر دانسته است.

۲- مقاله‌ای با عنوان «روان‌کاوی شخصیت‌ها و نمادهای عرفانی مولانا در داستان رومیان و چینیان مثنوی معنوی»، فصل‌نامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال ۹، شماره ۳۱، ۱۳۹۲، تألیف پروین گلی‌زاده و نسرین کیانچی.

این مقاله تحلیلی روان‌شناسی از داستان رومیان و چینیان با تکیه بر نظریات ناخودآگاه فردی فروید، ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگوی خویش‌نمی‌یونگ و عقده‌های روانی یونگ و آدلر است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. مسئولیت‌پذیری از دیدگاه مولانا

نفس آدمی محملی برای بروز عاملیت اوست. عاملیت انسان همان‌قدر که به او آزادی می‌بخشد، همان‌اندازه نیز او را در موضع مسئولیت قرار می‌دهد. مولانا انسان را موجودی دارای اختیار و قدرت انتخاب می‌داند که به دلیل مختار بودن دارای مسئولیت است. به بیان دیگر، بحث اختیار آدمی را دلیلی برای لزوم مسئولیت‌پذیری او در نظر می‌گیرد. مولانا همچون آدلر انسان را ناچار و منفعل نمی‌داند، بلکه مانند او معتقد است انسان دارای اختیار و در برابر انتخاب‌هایش مسئول است که همین دلیل پاداش و عقوبت اوست:

اختیار آمد عبادت را نمک ورنه می‌گردد بناخواه این فلک
گردش او را نه اجر و نه عقاب که اختیار آمد هنر وقت حساب
(مولانا، ۱۳۸۰، ۳: ۳۲۸۸-۳۲۸۷)

از نظر مولانا انسان به دلیل اختیار و منفعل نبودن است که به مقام (کرمن) رسیده است و همین مسئول بودن و اختیار انسان است که باعث می‌شود انسان‌های خوب همچون عسل، شیرین و مفید باشند و انسان‌های بد همچون مار زهرناک:

ز آنکه کرمن‌اشد آدم ز اختیار نیم زنبورِ عسل شد، نیم مار
مؤمنان کانِ عسل زنبوروار کافران خود، کانِ زهری همچو مار
زانکه مؤمن خورد بگزیده نبات تا چون حلی گشت ریق او حیات
باز کافر خورد شربت از صدید هم ز قوتش زهر شد در وی پدید
(همان: ۳۲۹۴-۳۲۹۱)

مولانا اختیار و آزادی انسان را منوط به قدرت و خواست الهی می‌داند و از این رو می‌توان در نظریات مولانا به نوعی اعتدال در زمینه اختیار و جبر دست یافت که هر چند جبر مطلق را نفی می‌کند، اما به انسان آزادی مطلق نمی‌دهد و نظر او همچون آدلر نظریه‌ای بینابین است:

کرد ما و کرد حق، هر دو بین کرد ما را هست دان، پیداست این
گر نباشد فعل خلق اندر میان پس مگو کس را چرا کردی چنان؟
خلق حق، افعال ما را موجد است فعل ما، آثار خلق ایزد است
(همان، ۱۴۸۲: ۱۴۸۰-۱۴۸۱)

از نظر مولانا احساس پشیمانی، نشانه‌ای است بر وجود اختیار و معیاری برای تشخیص موقعیتی که در آن دارای مسئولیت و اختیار بوده‌ایم یا دچار جبر:

یک مثال ای دل پی فرقی بیار	تا بدانی جبر را از اختیار
دست، کان لرزان بود از ارتعاش	و آنکه دستی را تو لرزانی ز جاش
هر دو جنبش، آفریده حق شناس	لیک، نتوان کرد این، با آن قیاس
زین پشیمانی که لرزاندنش	چون پشیمان نیست مرد مرتعش

(همان: ۱۴۹۹-۱۴۹۶)

از نظر مولانا انسان این حق انتخاب را دارد که با فرافکنی و نسبت گناه خویش به جبر یا افراد دیگر در مسیر اشتباه پیشروی کند یا با توبه و طلب مغفرت از خداوند در مسیر درست و راه سعادت قرار گیرد و این است تفاوت رفتار حضرت آدم (ع) با رفتار ابلیس! حضرت آدم مسئولیت رفتار اشتباه خویش را پذیرفت درحالی که شیطان آن را به خداوند نسبت داد.

گفت شیطان که بما اغویتنی	کرد فعل خود نهان، دیو دنی
گفت آدم که ظلمنا نفسنا	او ز فعل حق نبذ غافل چو ما
در گنه، او از ادب پنهانش کرد	ز گنه بر خود زدن، او بر بخورد

(همان، ۱۴۹۰-۱۴۸۸)

با توجه به اندیشه مولانا و مکتب فکری او مبارزه با نفس، بازگشت از مسیر نادرست و رجوع به خداوند، انتخاب‌هایی هستند که به منجر به سعادت می‌گردند. زمانی که حضرت یونس (ع) در شکم ماهی گرفتار شد، به جای ناامیدی و کفران، انتخاب کرد که خداوند را صدا بزند و از درگاه الهی طلب بخشش کند و منشأ گرفتاری خویش را به خود نسبت داد (لا اله الا انت، سبحانک اِنی کنتُ مِنَ الظالمین).

از دیدگاه مولانا، انسان ابتدا باید بپذیرد با تغییر شرایط بیرونی و جنگ بیرونی یا در اصطلاح روان‌شناسی با توسل به کنترل بیرونی نمی‌تواند از مشکلات و رنج‌رهایی یابد، بلکه باید به تغییر درون خود پردازد و از روان‌شناسی کنترل درونی استفاده کند. از نظر مولانا، استغفار ابزاری برای کنترل درونی فرد و زدودن غم‌های وی است:

چون که غم بینی تو استغفار کن	غم به امر خالق آمد کارکن
------------------------------	--------------------------

(همان: ۸۳۶)

از نظر مولانا، انسان با پذیرفتن مسئولیت رنج‌هایش باید درون را از دشمن نفس پاک کند؛ زیرا دشمن درونی بدتر از دشمن بیرونی است. مولانا جنگ با دشمنان بیرونی را تا زمانی که دشمن درونی از بین نرفته باشد، مؤثر نمی‌داند. استاد فروزانفر (۱۳۶۷) دشمن بیرونی را، دشمنان هر فرد از نوع انسان دانسته‌اند و دشمن درون را نفس و شهوت و آرزو تفسیر کرده‌اند و سخنی منسوب به بطلمیوس نیز برای درک بهتر منظور مولانا ذکر کرده‌اند: «النَّفْسُ أَغْلِبُ عَدُوٌّ» (فروزانفر، ج ۲، ۱۳۶۷: ۴۸۲). بیت همچنین اشاره دارد به حدیث «قَدِمْتُ مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ مُجَاهِدَهُ الْعَبْدِ هَوَاً»: از جهاد اصغر پای به میدان جهاد اکبر گذاشتید: جهاد بنده با هوای نفسش (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۱۴).

ای شهان کشتیم ما خصم برون ماند خصمی زو بتر در اندرون
(مولانا، ۱۳۸۰، ۱۵: ۱۳۷۳)

مسئولیت‌پذیری در نگاه مولانا به این معناست که ابتدا باید درون خویش را تغییر دهیم. برای تغییر شرایط بیرون باید از درون شروع کنیم؛ زیرا تا زمانی که خودمان را تغییر ندهیم هر تلاش بیرونی بی‌فایده است و اگر به هر مقصد دوری هم سفر کنیم شرایط تغییر نمی‌کند مگر آن که از درون تغییر کرده باشیم:

می‌گریزم تا رگم جنبان بود کی فرار از خویشتن آسان بود
آنکه از غیری بود او را فرار چون ازو بیرید گیرد او قرار
من که خصم هم منم اندر گریز تا ابد کار من آمد خیز خیز
نه به هند است آمن و نه در ختن آنکه خصم اوست سایه خویشتن
(مولانا، ۱۳۸۰، ۵: ۶۷۱-۶۶۸)

نفس در مقام خود (self) قرار می‌گیرد. این سالک است که باید نفس را از درون کنترل کند. در ابیاتی از دفتر دوم مثنوی معنوی، مولانا این موضوع را بیان می‌کند که دشمن انسان، نفس اوست، اما انسان غافل، نفس خود را که دشمن اوست و در درون او زندگی می‌کند عزیز و محترم داشته و در بیرون از خود به دنبال دشمن می‌گردد:

همچو صاحب نفس، کو تن پرورد بر دگر کس، ظنِ حقدی می‌برد
کین عدو و، آن حسود و دشمن است خود حسود و، دشمن او آن تن است
او چو فرعون و، تنش موسی او او به بیرون می‌دود که کو عدو؟
نفسش اندر خانه تن نازنین بر دگر کس دست می‌خاید به کین

(همان، د۲: ۷۷۵-۷۷۲)

در ابیات بالا شخص غافل مانند فرعون است که موسی را در خانه داشت و دشمن را در بیرون می‌جست.

مولانا باور دارد ریشه رنج و درد ما، زخم‌های درونی است که سخت‌تر از زخم‌های بیرونی است. او برای تبیین این مسئله از تمثیل طیب و نیش زنبور استفاده کرده است و قائل است که بیمار برای درمان نیش زنبور که زخمی بیرونی است تلاش می‌کند، اما زخم یا نیش درونی طبیعی دیگر می‌خواهد:

بند پنهان لیک از آهن بتر	بند آهن را کند پاره بتر
بند آهن را توان کردن جدا	بند غیگی را نداند کس دوا
مرد را زنبور اگر نیشی زند	طبع او آن لحظه بر دفعی تند
زخم نیش اما چو از هستی تست	غم قوی باشد نگردد درد سست
شرح این از سینه بیرون می‌جهد	لیک می‌ترسم که نو میدی دهد
نی مشو نومید و خود را شاد کن	پیش آن فریادرس فریاد کن
کای محب عفو از ما عفو کن	ای طیب رنج ناسور کهن

(همان، د۱: ۳۲۵۳-۳۲۴۷)

مولانا انسان را مسئول می‌داند؛ زیرا از نظر او انسان از آنچه خود کاشته است برداشت می‌کند؛ بنابراین هر آنچه به او می‌رسد حاصل اعمال خود اوست. ما آنچه را می‌پوشیم که خود بافته‌ایم و آنچه را می‌نوشیم که خود کاشته‌ایم و غصه‌های دم‌به‌دم افعال و اعمال خود انسان هستند و این سنت الهی است که از خوبی، خوبی می‌رسد و از بدی، بدی حاصل می‌شود. اگر به انسان‌های خوب و یوسف صفت، آسیب بزنیم سپس در پی عواقب این عمل، افراد گرگ‌صفت به ما آسیب برسانند باید این آسیب را از خود بدانیم نه از آنها. مولانا می‌گوید سلیمان (نماد سلیمانی) هنوز زنده است و رفتار او با تو، به خود تو بستگی دارد که فرشته هستی یا دیو. اگر فرشته هستی در امان هستی، اما اگر دیو باشی تیغ او برنده است. در حقیقت در این ابیات مولانا اعتقاد دارد عوامل بیرونی با توجه به اعمال و عوامل درونی و نفسانی هر فرد، متغیر است:

گفتش اندر خواب، هاتف کای کیا	بنده بودن هم بیاموز و بیا
ای دریده پوستین یوسفان	گر بدرد گرگت، آن از خویش دان

زانک می‌کاری همه ساله بنوش	زانک می‌بافی همه‌ساله پیوش
این بود معنی قد جف القلم	فعل تست این غصه‌های دم به دم
نیک را نیکی بود، بد راست بد	که نگردد سنت ما از رشد
تا تو دیوی تیغ او برنده است	کار کن هین که سلیمان زنده است
از سلیمان هیچ او را خوف نیست	چون فرشته گشته، از تیغ آمیست
رنج در خاک است نه فوق فلک	حکم او بر دیو باشد نه ملک

(همان، د: ۵: ۳۱۸۶-۳۱۷۹)

مولانا ریشه غم انسان را خود انسان می‌داند و می‌گوید انسان برای پی بردن به ریشه غم خویش باید درون خود را بررسی کند. مولانا عدم پذیرفتن مسئولیت را فرافکنی و تهمت می‌داند:

پس تو را هر غم که پیش آید ز درد بر کسی تهمت منه بر خویش گرد
(همان، د: ۴: ۱۹۱۳)

مولانا بیت بالا را در نتیجه حکایتی از سلیمان (ع) آورده و کژی‌های زندگی را بازتابی از کژی‌های انسان دانسته است:

پس سلیمان گفت بادا کژ مغر	باد بر تخت سلیمان رفت کژ
ور روی کژ از کژم خشمین مشو	باد هم گفت ای سلیمان کژ مرو
تا رود انصاف ما را در سبق	این ترازو بهر این بنهاد حق
تا تو با من روشنی من روشنم	از ترازو کم کنی من کم کنم
روز روشن را برو چون لیل کرد	هم‌چنین تاج سلیمان میل کرد
آفتابا کم مشو از شرق من	گفت تاجا کژ مشو بر فرق من
باز کژ می‌شد برو تاج ای فتی	راست می‌کرد او به دست آن تاج را
گفت تاجا چیست آخر کژ مغر	هشت بارش راست کرد و گشت کژ
کژ شوم چون کژ روی ای مؤتمن	گفت اگر صد ره کنی تو راست من

(همان: ۱۹۰۵-۱۸۹۷)

در ابیات بالا مولانا می‌گوید: باد بر تخت سلیمان کج وزید. سلیمان گفت: ای باد کج حرکت نکن. باد در پاسخ سلیمان گفت: ای سلیمان تو کج حرکت نکن؛ زیرا من بازتاب درون تو هستم. اگر تو از وزن کالای درون ترازو کم کنی من هم کم نشان می‌دهم و اگر تو با من روشن باشی من نیز روشنم.

همچنین تاج حضرت سلیمان (ع) نیز کج شد. سلیمان گفت ای تاج بر سر من کج نشو. سلیمان هر بار با دست خود تاج را روی سرش راست می کرد، اما تاج دوباره کج می شد. سلیمان گفت: ای تاج چه شده است؟ چرا دائم کج می شوی؟ تاج گفت: اگر صد بار مرا راست بر سر بگذاری چون تو کج بروی باز من کج خواهم شد.

پس سلیمان اندرونه راست کرد	دل بر آن شهوت که بودش کرد سرد
بعد از آن تاجش همان دم راست شد	آنچنان که تاج را می خواست شد
بعد از آتش کژ همی کرد او به قصد	تاج او می گشت تارک جو به قصد
هشت کرت کژ بکرد آن مهترش	راست می شد تاج بر فرق سرش
تاج ناطق گشت کای شه ناز کن	چون فشاندی پر ز گل پرواز کن

(همان: ۱۹۱۰-۱۹۰۶)

سلیمان به اصلاح درون خود پرداخت و کژی درونش را راست کرد. وقتی سلیمان کژی درون را اصلاح و راست کرد تاج نیز بر سرش راست شد؛ زیرا بیرون، آینه درون است. سپس سلیمان، به قصد امتحان تاج را بر روی سرش کج کرد، اما تاج باز به حالت راست برمی گشت. در نهایت تاج به سخن آمد که: ای پادشاه، به خودت افتخار کن که روح را از نفسانیات پاک کردی.

سپس مولانا از نقل این داستان نتیجه می گیرد که ریشه هر دردی که منجر به غم بشود از درون انسان برخاسته است و نباید دیگران را مقصر دانست. نکته بسیار مهم این بیت در کلمه (غم) است. چه بسا بزرگان معنوی دردهایی کشیده اند که باعث رشد و انجام مأموریت الهی آنها و شکوفا شدن گوهر درونی شان بوده است و منجر به غم آنها نشده است پس سختی های انبیاء و اولیاء را نباید به کژی و ناراستی درون نسبت داد.

همچو فرعونى که موسى هشته بود	طفلکان خلق را سر می ربود
آن عدو در خانه آن کور دل	او شده اطفال را گردن گسل
تو هم از بیرون بدی با دیگران	واندرون خوش گشته با نفس گران
خود عدوت اوست قندش می دهی	وز برون تهمت به هر کس می نهی
هم چو فرعونى تو کور و کوردل	با عدو خوش بی گناهان را مذل
چند فرعوناً کشی بی جرم را	می نوازی مر تن پر غرم را

(همان: ۱۹۲۱-۱۹۱۶)

عاملیت نفس چه در خیر چه در شر همواره در سنت عرفانی مورد توجه بوده است. مولانا مثال‌هایی می‌آورد از جنگ بیهوده با دشمن بیرونی درحالی‌که دشمن اصلی در درون است و بیرون بازتابی از درون فرد است. مانند فرعون که موسی را درون خانه رها کرده بود و سر اطفال مردم را از تن جدا می‌کرد. درحالی‌که دشمن حقیقی او در خانه بود. مولانا می‌گوید تو هم دشمنانت را در بیرون از خودت جستجو می‌کنی و با دیگران دشمنی می‌کنی ولی با دشمن اصلی‌ات که نفس توست و در درون تو خانه دارد دوست هستی. دشمن حقیقی تو نفسِ اماره است ولی تو او را خوش و راضی نگه می‌داری و مطابق میل او رفتار می‌کنی، اما در روابط خود دیگران را متهم می‌کنی و دشمن خود می‌پنداری (زمانی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۵۵۸).

مولانا در یکی از حکایت‌هایی که دربارهٔ مبارزه با نفس بیان کرده به این سؤال پاسخ داده است که چرا انبیاء و اولیاء با وجود این که نفس را در درون خود کشته بودند همچنان در بیرون از وجود خود دشمنانی داشته‌اند:

نفس کشتی باز رستی ز اعتذار	کس ترا دشمن نماند در دیار
گر شکال آرد کسی بر گفت ما	از برای انبیا و اولیا
کانیا رانی که نفس کشته بود	پس چراشان دشمنان بود و حسود
گوش نه تو ای طلب کار صواب	بشنو این اشکال و شبهت را جواب
دشمن خود بوده‌اند آن منکران	زخم بر خود می‌زدند ایشان چنان
دشمن آن باشد که قصد جان کند	دشمن آن نبود که خود جان می‌کند
نیست خفاشک عدو آفتاب	او عدو خویش آمد در حجاب...

(مولانا، ۱۳۸۰، د ۲: ۸۰۱-۷۸۵)

مولانا در ابیات زیر به لزوم مسئولیت‌پذیری در برابر خود و هدر ندادن همّت درونی برای تغییر دیگران می‌پردازد و توضیح می‌دهد که به جای تلاش برای تغییر دیگری، باید همّت خویش را صرف تغییر خود کنیم. دل را باید به منبع نامحدود (خداوند) متصل و از هر چه غیر او خالی کرد.

هست تعلیم خسان ای چشم شوخ	هم‌چو نقش خرد کردن بر کلوخ
خویش را تعلیم کن عشق و نظر	که آن بود چون نقش فی جرم الحجر
نفس تو با تست شاگرد وفا	غیر فانی شد کجا جویی کجا

تا کنی مر غیر را جبر و سنی خویش را بدخو و خالی می کنی
متصل چون شد دلت با آن عدن هین بگو مهراس از خالی شدن
(همان، د: ۵: ۳۱۹۷-۳۱۹۳)

مولانا در ابیاتی از دفتر اول در پایان حکایت شیر و نخجیران، به این نتیجه می رسد که شیری که در چاه گرفتار شده بود خود، دشمن خویش بوده درحالی که گمان می کرد دشمن او در بیرون اوست و این شیر تمام مدت برای نابودی دشمن خویش، با گمان این که بر دشمن ضربه می زند بر خود ضربه می زده است. در این حکایت، تصویری که شیر می دید و گمان می کرد دشمن اوست عکس خود شیر بود.

شیر عکس خویش دید از آب تفت شکل شیری در برش خرگوش زفت
چونک خصم خویش را در آب دید مر ورا بگذاشت و اندر چه جهید
در فتاد اندر چهی کو کنده بود زانک ظلمش در سرش آینده بود
(همان، د: ۱: ۱۳۰۸-۱۳۰۶)

شیر در چاه عکس خود را دید و خود را از دشمن خویش تشخیص نداد و به روی خود شمشیر کشید. چه بسا ظلمی که در دیگران می بینی بازتاب خلق و خوی تو در آنها باشد و زخمی که می خوری از جانب خودت باشد.

شیر خود را دید در چه وز غلو خویش را نشناخت آن دم از عدو
عکس خود را او عدو خویش دید لاجرم بر خویش شمشیری کشید
ای بسا ظلمی که بینی در کسان خوی تو باشد دریشان ای فلان
اندیشان تافته هستی تو از نفاق و ظلم و بد مستی تو
آن توی و آن زخم بر خود می زنی بر خود آن دم تار لعنت می تنی
(همان: ۱۳۲۱-۱۳۱۷)

در ادامه مولانا می گوید تو ویژگی های بد را در خود آشکارا مشاهده نمی کنی اگر آنها را می دیدی با خودت دشمنی می ورزیدی. تو مانند آن شیری هستی که بر خود حمله می کرد. اگر به گنه صفات خود پی ببری متوجه می شوی که آن زشتی که در دیگران مشاهده می کردی از خود تو بوده است (ر.ک: همان، د: ۱۳۳۳-۱۳۰۶).

مولانا دربارهٔ مسئولیت ما در قضاوت‌ها و احساسات ما نسبت به دیگران داستانی را دربارهٔ احساس دوستداران و مخالفان پیامبر (ص) و ریشهٔ احساسات هر کدام نسبت به ایشان آورده است:

دید احمد را ابوجهل و بگفت	زشت نقشی از بنی هاشم شگفت
گفت احمد مر ورا: که راستی	راست گفתי، گرچه کارافزاستی
دید صِدِّیقش، بگفت: ای آفتاب	نی ز شرقی، نی ز غربی، خوش بتاب
گفت احمد: راست گفתי ای عزیز	ای رهیده تو ز دنیای نه چیز
حاضران گفتند: ای شه، هر دو را	راستگو گفתי دو ضد گو را، چرا؟
گفت من آینه ام مصقول دست	ترک و هندو در من آن بیند که هست

(مولانا، ۱۳۸۰، ۱۵: ۲۳۷۰-۲۳۶۵)

وقتی ابوجهل، حضرت محمد (ص) را دید گفت: از خاندان بنی هاشم، نقش و صورت زشتی ظاهر گشت. پیامبر (ص) فرمود: تو راست گفتی. هنگامی که ابوبکر او را دید گفت: ای خورشید تو نه از شرقی و نه از غرب. خوش طلوع کن و دل‌های تاریک را روشن فرما. حضرت محمد (ص) به ابوبکر نیز فرمود: راست گفتی. حاضران به پیامبر (ص) گفتند: چرا هر دو ضد گو را راستگو خواندید؟ پیامبر (ص) فرمود: من آینه‌ای هستم که با دست قدرت الهی، صیقل یافته‌ام. پس همه، واقعیت خود را در من می‌بینند. صیقل شدن وجود پیامبر (ص) به دست حق تعالی، کنایه از ظهور حق است در وجود پیامبر (ص) با جمیع صفات کمال. (اکبرآبادی، ۱۳۸۳، ۱۵: ۱۷۲). نیکلسون می‌گوید: انسان کامل به یک آینهٔ صاف، تشبیه شده که تمام رنگ‌ها در آن منعکس می‌شوند و هر کس می‌تواند صفات نیک و بد خود را در آن مشاهده کند. (نیکلسون، ۱۳۸۲: ۲۲۹).

مولانا باور دارد که خیر و شر از جانب حضرت حق است و مخلوقات خداوند تنها آلت و واسطهٔ رسیدن این خیر و شر هستند. او می‌گوید که هر آنچه مایهٔ آزار ماست از جانب حق آن خاصیت را یافته است و اگر آسیبی به ما رسید از جانب حق است هرچند ظاهر امر به گونه‌ای باشد که از اسباب به ما آسیب رسیده است. آن اسباب به خواست خداوند آن خاصیت را یافته‌اند؛ بنابراین برای رفع مشکل به جای رجوع به اسباب و عوامل ظاهری و روان‌شناسی کنترل بیرونی باید مسئولیت مشکل درونی را که سبب رسیدن آن رنج شده است پذیرفت و به سوی حضرت حق بازگشت و از او درخواست رحمت کرد:

احمقانه از سنان رحمت مجو ز آن شهی جو، کآن بود در دست او

با سنان و تیغ، لابه چون کنی	کو اسیر آمد به دست آن سنی
او به صنعت آزر است و من صنم	آلتی کو سازدم، من آن شوم
گر مرا ساغر کند، ساغر شوم	ور مرا خنجر کند، خنجر شوم
گر مرا چشمه کند، آبی دهم	ور مرا آتش کند، تابی دهم
گر مرا باران کند خرمن دهم	ور مرا ناوک کند در تن جهم
گر مرا ماری کند زهر افکنم	ور مرا یاری کند خدمت کنم
من چو کلکم در میان اصبعین	نیستم در صف طاعت بین بین

(مولانا، ۱۳۸۰، ۵: ۱۶۹۰-۱۶۸۳)

مولانا می گوید پشت پرده همه اسباب، یک مسبب است؛ بنابراین اگر سختی و گرفتاری از شرایط یا از جانب شخصی به انسان می رسد، شرایط و اشخاص وسیله ای هستند از جانب خداوند برای آگاهی فرد از این که مشکلی در درون خود دارد و بازگشت او به سوی خدا:

سنگ و آهن، خود سبب آمد ولیک	توبه بالاتر نگر ای مرد نیک
کین سبب را آن سبب آورد پیش	بی سبب کی شد سبب هرگز ز خویش

(همان، ۱: ۸۴۳-۸۴۲)

مولانا در حکایتی درباره قوم عاد و شیان راعی و... عملکرد متفاوت طبیعت و عناصر چهارگانه درباره هر فرد را به معنای تأثیر درون انسان بر دنیای بیرون مطرح می کند و توضیح می دهد که عوامل ثابت دنیای بیرون برای هر فرد تأثیری خاص همان فرد را دارند و آنچه به انسان می رسد بر اساس درونیات او و به مشیت الهی برای حمایت یا تربیت اوست:

گر نبودی واقف از حق جان باد	فرق کی کردی میان قوم عاد؟
هود، گرد مومنان خطی کشید	نرم می شد باد کآنجا می رسید
هر که بیرون بود ز آن خط، جمله را	پاره پاره می شکست اندر هوا

(همان، ۸۵۵-۸۵۳)

در ابیات بالا باد به دستور خدا درباره مؤمنان و ستمکاران متفاوت عمل می کرد. «طبق روایات هود و مؤمنان قومش به صحرا آمدند و حظیره ای ساختند از گل. آن باد به ایشان رسیدی نرم شدی و نسیمی گشتی با راحت و چون به عاد رسیدی چنان سخت شدی که شتر با هودج و مردم در او نشسته برگرفتی و بر هوا بردی و بر زمین زدی و هلاک کردی» (نیشابوری، ۱۳۹۲: ۵۳).

مثالی دیگر از مولانا که دلیل لزوم مسئولیت‌پذیری در شرایط مختلف را نشان می‌دهد این است که جهان را مانند کوهی ثابت و بی‌حرکت در نظر بگیریم. آنچه از آن دریافت می‌کنیم صدای خود ماست:

این جهان کوه است فعل ما ندا
سوی ما آید نداها را صدا
(همان: ۲۱۵)

اگر انسان‌ها و شرایط را مانند کوه و اعمال خود را مانند صدا تصور کنیم افراد و شرایط را مقصر امور زندگی خود نمی‌دانیم و به جای تغییر افراد، در تغییر خود می‌کوشیم.

۲-۲. مسئولیت‌پذیری از دیدگاه آدلر

درباره نسبت بین مسئولیت‌پذیری و انتخاب، ناتانیل براندن^۱ معتقد است: «وقتی زندگی می‌کنم این انتخاب را دارم که با توجه یا بی‌توجه باشم یا در حد فاصل این دو موقعیت قرار بگیرم. اما در قبال هر توجه و آگاهی که انتخاب می‌کنم مسئول هستم. فکر کردن موضوعی بر سر انتخاب است. فکر نکردن هم انتخابی است» (براندن، ۱۳۹۸: ۴۳)؛ از این‌رو فرد حتی مسئول چگونه فکر کردن خود است؛ زیرا مسئولیت فردی در برابر خویشتن، بر اهمیت انتخاب افکار و همچنین تأثیر طرز تفکر بر رفتار فردی تأکید می‌ورزد. واقعیت درمانگران^۲ فرض می‌کنند که افراد در کنترل آنچه انجام می‌دهند، احساس می‌کنند و فکر می‌کنند مسئول زندگی خود هستند (شارف، ۲۰۱۲: ۸).

مسئولیت‌پذیری در حوزه‌های دیگر روان‌شناسی به دو رویکرد پذیرش مسئولیت در برابر خود و پذیرش مسئولیت در برابر دیگری قابل تقسیم است. گروهی از روان‌شناسان به مطالعه در حوزه مسئولیت اجتماعی پرداخته‌اند و مسئولیت‌پذیری نزد آنها به معنای پذیرش مسئولیت انسان در برابر افراد دیگر تعریف شده است. «مسئولیت‌پذیری یعنی قابلیت پذیرش، پاسخگویی و به عهده گرفتن کاری که از کسی درخواست می‌شود و شخص حق دارد آن را بپذیرد یا رد کند. مسئولیت‌پذیری انتخابی آگاهانه است» (رفعتیان، ۱۳۸۵: ۱۱). گروهی دیگر از روان‌شناسان، مسئولیت‌پذیری و ضرورت و فواید آن را به عنوان یک امر فردی مورد بررسی قرار داده‌اند و بر این باور هستند که بعضی رویکردهای درمانی با مسئولیت‌پذیری در قبال خود و هماهنگی با خویشتن سروکار دارند. درک زبان فردی، رفتارهای

1. Nathaniel Branden
2. Reality therapists

غیرکلامی، احساسات عاطفی و تعارضات درونی و بیرونی. تکنیک‌های درمانی شامل توسعه آزمایش‌ها و تمرین‌های خلاقانه برای تسهیل رویکردهای خودآگاهی است که با مسئولیت‌پذیری در قبال خود و هماهنگی انجام می‌شود (شارف، ۲۰۱۲: ۷).

آدلر مسئولیت‌پذیری در حوزه فردی و اجتماعی را یکی از ارکان مهم تربیتی می‌داند که در تمام دوران حیات باید با فرد همراه باشد. آدلر بیداری این احساس را در فرد که پرداختن خود به خویش در امر تربیت است، (وظیفه‌ای جاودان) در تمام طول زندگی برای انسان می‌داند (راتر، ۱۳۹۰: ۱۰۳). مسئولیت‌پذیری باعث می‌شود افراد احساس کنترل و تسلط نسبی بر خود و زندگی خود داشته باشند (کنترل درونی) غ از این رو احساس عدم کنترل که باعث اضطراب و خشم می‌شود و همچنین احساس قربانی بودن که به احساس افسردگی می‌انجامد (کنترل بیرونی) در افراد کاهش می‌یابد و فرد در حد توان بر روی راه‌حل‌ها و تغییر تمرکز می‌کند. (گلسر، ۱۳۹۴: ۳۴).

آدلر انسان را در انتخاب احساسات و رفتارهایش از بین گزینه‌های موجود دارای مسئولیت می‌داند. این مسئول بودن انسان از نظر آدلر به معنای آزادی مطلق نیست؛ از این رو می‌توان گفت جبرگرایی مکتب آدلری، نوعی جبرگرایی معتدل است که از انسان سلب اختیار و سلب مسئولیت نمی‌کند، بلکه انسان را حداقل در انتخاب احساساتش و گزینش بهترین راه موجود، مختار و دارای مسئولیت می‌داند. باید به این نکته توجه داشت که انسان موجودی مختار و مستقل است و به میزان مسئولیتش، از اختیار و قدرت برخوردار است؛ به همین دلیل، هر انسانی باید در برابر مسئولیتی که به عهده می‌گیرد متعهد باشد و برای انجام آن اقدام کند. (بر اساس نظریه آدلر، مردم آزاد هستند در محدوده محیط و وضع زیستی‌شان، گزینه‌های خاص خود را انتخاب کنند. مکتب جبرگرایی معتقد است رفتار انسان از نظر علی با تجربیات گذشته فرد مرتبط است. از نظر جبرگرایی همچنین رفتار انسان از نظر علی با تأثیرات زیستی ارتباط دارد، اما طرفداران مفهوم اراده آزاد، هرگونه وابستگی علی مطلق را نفی می‌کنند. در بین این دو مکتب فکری، نظر آدلری‌ها بین این دو نظریه قرار دارد و می‌توان گفت آدلری‌ها حامی جبرگرایی معتدل هستند و انسان را در انتخاب مسیر و نگرش‌های خاص فردی دارای قدرت و مسئولیت می‌دانند (راتر، ۱۳۹۰: ۱۰۳).

از دیدگاه آدلر، یکی از نتایج پذیرفتن مسئولیت، اهمیت بیشتر اهداف در مقابل شرایط است. آدلر، با توجه به مسئولیت انسان برای اهداف او اهمیت بیشتری نسبت به شرایط قائل است. از دیدگاه او، نظام اصلی یک موجود زنده بر اساس هدف و مقصد اعمال هر شخص قرار گرفته است. اهداف هر شخصی خاص خود آن شخص هستند و بر اساس همان فرد رشد و توسعه می‌پذیرد (همان، ۲۴ و ۲۵). با توجه به این تعریف، مسئولیت‌پذیری انسان درباره‌ی حتی افکار و اهدافش در زندگی از اهمیت بسیاری برخوردار است؛ زیرا تشکیل‌دهنده‌ی نظام اصلی اوست.

از نظر آدلر ویژگی‌های اخلاقی فرد در ژنتیک و جریان خون او جاری نیستند، بلکه در تعامل فردی و محیط اجتماعی شکل می‌گیرند (آدلر، ۱۹۲۹: ۲۱۵). با توجه به رد تأثیر شرایط محیطی و زیستی به‌عنوان عوامل قطعی تعیین‌کننده در انتخاب فرد، تأکید آدلر بر تأثیر اندیشه‌های انسان به جای تفکر جبرگرایی حاکم بر زمان او قابل توجه است. «در روزگاری که بیشتر مردم بر جبرگرایی زیستی و فیزیولوژیک تأکید داشتند و توجه علم آشکارا به فرایندهای غریزی معطوف بود، تمرکز آدلر بر اندیشه‌ها و عقاید و بر جایگاه اجتماعی از زمان وی بسیار فراتر بود» (فرگوسن، ۱۴۰۰: ۲۱).

آدلر مبنای انتخاب‌ها را بر اساس باورها و تفسیرهای شخصی ما می‌داند. «تعیین‌گر انتخاب‌های افراد، نه شرایط محیطی است و نه وضعیت زیستی آنها، بلکه برعکس، ما بر مبنای باورهایی که در مورد خود، دیگران و جهان داریم و با توجه به تفسیرمان از شرایط جاری خویش، موقعیت خاص خود را انتخاب می‌کنیم» (یوهانسن، ۱۳۹۱: ۴۵). آدلر همچنین در جهت تأیید مسئولیت‌پذیری و نفی قربانی‌بودن انسان، اذعان می‌دارد که هیچ‌گونه مدرکی مبنی بر لزوم منجرشدن وراثت، تجربه یا محیط به روان‌رنجوری خاص یا عمومی وجود ندارد (آدلر، ۱۹۲۴: ۲۳۵). آدلر درباره‌ی نسبت مسئولیت و آزادی ابراز می‌دارد که انسان به اندازه‌ای از آزادی برخوردار هست که ناهمواری‌های زندگی را هموار سازد (یوهانسن، ۱۳۹۱: ۴۵).

آدلر تأثیر عوامل بیرونی را بر فرد انکار نمی‌کند، اما از نظر او عوامل مزبور، مسئولیت و اختیار را از انسان سلب نمی‌کنند، بلکه علی‌رغم همه‌ی این عوامل بیرونی، انسان همواره قوانینی برای زندگی خود وضع می‌کند که بر اساس آن سرگذشت‌های بعدی او جریان می‌یابد (راتر، ۱۳۹۰: ۲۸ و ۲۹). از نظر آدلر تأثیر آموزش و سبک زندگی در آینده‌ی شخص، لزوم مسئولیت‌پذیری فردی را آشکار می‌کند؛ زیرا از آن‌رو که هر فرد سبک زندگی خاص خود را دارد گاهی از طریق صحبت کردن با شخص یا پاسخ او به سؤالات، می‌توان آینده‌ی او را پیش‌بینی کرد (آدلر، ۱۹۲۹: ۲۱۶).

آدلری‌ها درباره نسبت بین مسئولیت‌پذیری، انتخاب و آزادی سه نکته را مطرح می‌کنند:

۱- انتخاب کردن چیزی همیشه به معنای خواستن آن نیست. اگر خود را بین یک سنگ و مکانی سفت گرفتار ببینید همه انتخاب‌ها نامطلوب هستند. انتخاب در این شرایط به معنای این نیست که آنچه فرد انتخاب کرده مطلوب او بوده است.

۲- آزادی برای انتخاب با آزادی انتخاب تفاوت دارد. به این معنا که ممکن است گاهی زندگی محدودیت‌هایی بر انتخاب‌های فرد تحمیل کند و در زمان معینی گزینه‌های محدودتری نسبت به آنچه در نظر دارد در دسترس داشته باشد.

۳- با وجود این که آدلری‌ها معتقدند که افراد مسئول انتخاب‌های خود هستند، اما مردم را به دلیل تصمیم‌گیری‌هایشان سرزنش نمی‌کنند (یوهانسن، ۱۳۹۱: ۴۵).

آدلر به پذیرفتن مسئولیت در چگونگی انتخاب‌ها تأکید می‌کند و از دیدگاه او، افراد در انتخاب‌هایشان کاملاً مسئول هستند و نمی‌توانند دیگران را در این باره مقصر و مسئول بدانند. «با توجه به فرض‌های کل‌گرایی، خود خلاق، غایت‌نگری و جبرگرایی معتدل و آزادی انتخاب، افراد و تنها افراد مسئول انتخاب‌هایشان هستند» (همان: ۴۵).

آدلر درباره انسان و مسئولیت او چنین می‌گوید: «انسان طبیعتاً شر و شیطان‌صفت نیست و اگر خطایی از او سر می‌زند مربوط به عقیده اشتباه آموزشی درباره زندگی -طریق زیست- است، اما به‌طور کلی مسئله خطا نباید موجب یأس انسان گردد؛ زیرا انسان می‌تواند خود را تغییر دهد، آزاد است که سعادتمند شود و دیگران را نیز از این سعادت برخوردار سازد» (راتنر، ۱۳۹۰: ۲۴ و ۲۵). از نظر آدلر یکی از راه‌های تغییر افراد دیگر در روابط و تعاملات اجتماعی، تغییر خودمان است. بر این اساس، ما برای تأثیرگذاری بر افراد و شرایط باید مسئولیت تغییر خود را به‌عنوان عضوی از آن گروه بپذیریم. «من برای تأثیر گذاشتن روی فردی دیگر نه‌فقط در احساسات، عقاید و رفتار او تغییر ایجاد می‌کنم، بلکه این تغییرات را در خودم و در رابطه‌ای که هر دو نفر در آن سهم هستیم اعمال می‌کنم» (ا. ابرست و ا. استوارت، ۱۳۹۹: ۳۰).

با توجه به گستره موضوع مسئولیت‌پذیری در امر تربیت از دیدگاه آدلر، اگر هدف تربیت در روان‌شناسی فردی او را تنها به رشد منظم چند موضوع از قبیل (استقلال، جرئت، احساس مسئولیت و همبستگی) منحصر کنیم، از دیدگاه او راه ایده‌آل برای دستیابی به یک (تربیت با آرمان آزاد) قابل دسترس خواهد بود (راتنر، ۱۳۹۰: ۱۰۷).

۳. نتیجه‌گیری

دستاوردهای پژوهش درباره تحلیل و ارزیابی دیدگاه مولانا و آدلر در موضوع مسئولیت‌پذیری نشان می‌دهد که مسئولیت‌پذیری از دیدگاه آدلر به معنای پذیرش مسئولیت انتخاب رفتار مناسب در مواجهه با مسائلی است که انسان در جریان زندگی با آنها مواجه می‌گردد. آدلر بر این باور است که با وجود این که انسان از آزادی مطلق برخوردار نیست، اما همواره در انتخاب‌های خویش دارای اختیار است به این معنی که آزادی برای انتخاب با آزادی انتخاب تفاوت دارد. او تأکید می‌ورزد که با وجود این که انسان گاهی با محدودیت‌هایی در انتخاب‌های خویش مواجه است، اما به اندازه‌ای از آزادی برخوردار هست که از میان مسیرهای پیش رو، بهترین راه را برگزیند و ناهمواری‌های زندگی را هموار سازد. مسئولیت‌پذیری در اندیشه مولانا به مثابه کوشش در جهت خودسازی و تغییرات درونی به جای تلاش و صرف همت به منظور تغییر افراد و شرایطی است که در حوزه اختیار فرد نیست به گونه‌ای که انسان با تغییر درون خویشتن از طریق رجوع به خداوند که مبدأ و سرچشمه هستی است می‌تواند شاهد تغییرات در دنیای بیرون از خویش نیز باشد؛ درحالی که صرف همت در جهت تغییر شرایط در دنیای بیرون که در روان‌شناسی، با عنوان (کنترل بیرونی) شناخته شده است؛ تا زمانی که تغییرات درونی در انسان رخ نداده باشد امری بیهوده و فاقد نتیجه است؛ زیرا دنیای بیرون، انعکاسی از دنیای درون است. درواقع روش مولانا در مواجهه با مسائل زندگی، روش کنترل درونی است و از این تفکر نشأت می‌گیرد که مولانا دشمن اصلی انسان را، نفس می‌داند که در درون انسان در جریان است؛ بنابراین با توجه به اندیشه مولانا و مکتب فکری او مبارزه با نفس، بازگشت از مسیر نادرست و رجوع به خداوند، انتخاب‌هایی هستند که به منجر به سعادت می‌گردند. زمانی که حضرت یونس (ع) در شکم ماهی گرفتار شد، به جای ناامیدی و کفران، انتخاب کرد که خداوند را صدا بزند و از درگاه الهی طلب بخشش کند و منشأ گرفتاری خویش را به خود نسبت داد. (لا اله الا انت، سبحانک انی كنت من الظالمین) و این است تفاوت افراد با ایمان که در مسیر سعادت قرار گرفتند مانند حضرت آدم (ع) و حضرت یونس (ع) با ابلیس که مسئولیت رفتار خویش را نپذیرفت و گناه خویش را به خداوند نسبت داد. مولانا و آدلر بر این باورند که همت انسان باید صرف تغییر درونی شود و از تلاش برای تغییر دیگران اجتناب کرد. با توجه به یافته‌های این پژوهش می‌توان گفت مولانا و آدلر، هر دو با وجود این که سرنوشت انسان را به‌طور مطلق وابسته به اراده او تلقی نمی‌کنند، اما اراده انسانی را در تعیین

سرنوشت او مؤثر می‌دانند؛ از این رو هر دو به نوعی جبرگرایی معتدل که جبر یا اختیار مطلق را نفی می‌کنند اذعان دارند.

در پیوند اختیار و جبر به مثابه دو گانه‌ای برای حفظ یا حذف آزادی با مقوله مسئولیت‌پذیری، مکتب جبرگرایی آدلری بر این باور است که هر چند امور محیطی و وراثتی می‌تواند بر انسان تأثیرگذار باشد، اما به هیچ وجه از انسان سلب اختیار و مسئولیت نمی‌کنند. مولانا نیز برای افعال حق و بندگان، اعتبار قائل است و هر دو را حقیقی می‌داند. او مانند جبریان، افعال انسان و اختیار او را انکار نمی‌کند، بلکه پشیمانی را دلیلی بر وجود اختیار می‌داند؛ با وجود این که اعتقاد دارد خالق افعال نیز خداوند است. مولانا احساس پشیمانی و حسرت را معیاری معرفی می‌کند برای شناسایی محدوده جبر و اختیار. در جایگاهی که انسان، مختار و دارای مسئولیت نباشد، احساس پشیمانی نیز معنایی نخواهد داشت و همین احساس پشیمانی و حسرت، به انسان یادآور می‌شود که او در موقعیت خویش دارای مسئولیت و قدرت انتخاب بوده است؛ از این رو انسان در نگاه مولانا و آدلر موجودی منفعل نیست. او دارای مسئولیت است. انتخاب‌هایش در مسیر سرنوشت، تأثیرگذار هستند. شرایط محیطی و وراثتی تأثیر مطلق بر سرنوشت او ندارند. انسان نمی‌تواند با سلب مسئولیت از خویش، خود را فردی قربانی تلقی کند. تغییر از درون آغاز می‌گردد و سپس بازتاب آن در دنیای بیرون انعکاس می‌یابد.

با توجه به دیدگاه معتدل آدلر درباره جبرگرایی، خود خلاق و خودتعیین‌گری در آموزه‌های وی به مثابه دو مؤلفه مهم در مسئولیت‌پذیری انسان به حساب می‌آیند. انسان انتخاب‌گر نیست؛ مگر این که پیشاپیش دیگری به او مسئولیت‌پذیری را به منزله مؤلفه‌ای مهم هبه کرده است.

منابع

قرآن کریم.

ابریست، اورسولا و آلان ا. استوارت (۱۳۹۹). *روان‌درمانی آدلری*. ترجمه نیلوفر قادری، زیر نظر محمود دژکام، چاپ سوم، تهران: ارجمند.

اکبرآبادی، ولی محمد (۱۳۸۳). *شرح مثنوی مولوی*. دفتر اول و پنجم، به اهتمام نجیب مایل هروی، چاپ اول، تهران: قطره.

براندن، ناتانیل (۱۳۹۸). *مسئولیت‌پذیری*. ترجمه مهدی قراچه‌داغی، چاپ چهارم، تهران: شباهنگ.
راتنر، یوزف (۱۳۹۰). *روان‌شناسی فردی*. ترجمه حسن زمانی شرفشاهی، نگارش میهن بهرامی، چاپ اول، تهران: پیک بهار.

- رفعتیان، عبدالحسین (۱۳۸۵). مسئولیت‌پذیری. تهران: قطره.
- زمانی، کریم (۱۳۷۹) و (۱۳۹۹). شرح جامع مثنوی معنوی. چاپ پنجاه و چهارم، تهران: اطلاعات.
- علیزاده، حمید (۱۳۸۳). آلفرد آدلر پیشگام روان‌کاوی جامعه‌نگر. چاپ اول، تهران: دانژه.
- فرگوسن، ایوا درایکورس (۱۴۰۰). مقدمات روان‌شناسی آدلر (نظریه‌های تحلیل روان ۳). ترجمه سهیلا خداوردیان، چاپ دوم، تهران: پندار تابان.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۷). شرح مثنوی شریف. ج ۲، تهران: زوار.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۱). احادیث مثنوی. چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹). أصول الکافی. ترجمه مصطفوی، چاپ اول، تهران: کتاب‌فروشی علمیه اسلامیة.
- گلسر، ویلیام (۱۳۹۴). تئوری انتخاب. ترجمه علی صاحبی، چاپ دوم، تهران: سخن.
- مقدم، م (۱۳۹۰). بررسی اثر هوش هیجانی در افزایش مسئولیت‌پذیری مددکاران بنیاد شهید و امور ایشاگران / استان گیلان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، گیلان: دانشگاه گیلان.
- مولانا، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۰). مثنوی معنوی. تصحیح نیکلسون، به کوشش مهدی آذریزدی (خرم‌شاهی)، چاپ ششم، تهران: پژوهش.
- نیشابوری، ابواسحق (۱۳۹۲). قصص الانبیاء. به اهتمام حبیب یغمایی، چاپ ششم، تهران: شرکت علمی و فرهنگی.
- نیکلسون، رینولد الین (۱۳۸۲). مقدمه رومی و تفسیر مثنوی معنوی. ترجمه اوانس اوانسیان، به اهتمام ن. مایل‌هروی، جلد اول، چاپ سوم، تهران: نی.
- یوهانسن، نور (۱۳۹۱). دین و معنویت در روان‌درمانی و مشاوره. ترجمه فرید براتی سده، چاپ اول، تهران: رشد.

References

- Adler, A. (1924). *The Practice and Theory of Individual Psychology*. Translated by; P. Radin, London: Printed in Great Britain by Lund Humphries.
- Adler, A. (1929). *The Science of Living*. Garden City, NY: Publisher: Double day.
- Branden, N. (2019). *Taking Responsibility: Self-reliance and the accountable life*. Translated by; Gharachehdaghi. 4th Edition, Tehran: *Shabahang Publications*. (In Persian)
- Ferguson, E.D. (2021). *Theories of Psychoanalysis Three*. An Introduction to Adler's Psychology. Translated by Khodaverdiyan. 2nd edition. Tehran: *Pendareye Taban Publications*. (In Persian)
- Forozanfar, B. (1982). *Masnavi Hadiths*. 3rd Edition, Tehran: *Amir Kabir Publications*. (In Persian)

- Forozanfar, B. (1988). *Description of Masnavi Sharif*. Vol. 2, Tehran: Zovar Publications. (In Persian)
- Hoffman, E. (1994). *The Drive for Self: Alfred Adler and the Founding of Individual Psychology*. New York, NY: Addison-Wesley, Vol. 15. PP.51.
- Glaser, W. (2014), *Choice theory*. Translated by Ali Sahibi, 2nd Edition, Tehran: Sokhan Publications. (In Persian)
- Johansen, Th. (2019), *religion and spirituality in psychotherapy and counseling*. Translated by; Farid Barati Sedeh, 1st Edition, Tehran: Roshd Publications. (In Persian)
- Koleyni, M. (1990), *Osul Al-Kafi*. Translated by; Mustafavi, 1st Edition, Tehran: Islamic Scholarly Publishing House. (In Persian)
- Mualana, J. (1985). *Shams lyrics*. Introduction and biography by Badi'Al-Zaman Forouzanfar. Tehran: Javidan Publications. (In Persian)
- Mualana, J. (2001). *Masnavi Ma'navi*. Edited by; Nicholson. By the Efforts of Mehdi Azaryazdi (Khormshahi). Tehran: Pazhuhesh Publications. (In Persian)
- Neishabouri, A. (2012). *Stories of Prophets*. By the Efforts of Habib Yaghmai, 6th Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. (In Persian)
- Nicholson, R. (2003). *Rumi Introduction and Interpretation of Masnavi Manavi*. Translated by; Evans Evansian, Edited by; N. Mayel Heravi, 1(3), Tehran: Ney Publications. (In Persian)
- Oberst. A and Stewart. A. (2020). *Adlerian Psychotherapy*. Translated by Qaderi, Under the supervision of Dezhakam. 3rd Edition, Tehran: Arjamand Publications. (In Persian)
- Rattner, J. (2011). *Individual psychology*. Translated by Zamani Sharafshahi. Tehran: Peyk-e Bahar Publications. (In Persian)
- Rozsnafszky, J. (1994). The Impact of Alfred Adler on Three "Free-Will" Therapies of the 1960's, *Journal of Individual Psychology*; Chicago, Ill. 30(1) , PP: 65.
- Sharf, R.S. (2012), *Theories of Psychotherapy and Counseling Concepts and Cases*. 5th Edition, USA: A Division of Cengage Learning, Inc.
- Zamani, K. (2020). *A Comprehensive Commentary of Masnavi Manavi*. Tehran: Etelaat Publications. (In Persian).